

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БАТУРИНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Річки Сейм і Десна протікають паралельно південному кордону Чернігівщини, пересікаючи всі шляхи краю, що йдуть з півдня на північ. Між 55° і 50° північної широти й 50° і 55° південної довготи вони перетинають головний шлях з Києва до Москви. Саме в цьому місці на горі, розташованій на лівому березі р. Сейм, у 1576 р. було збудовано фортецю. Вона стала одним з ключових пунктів оборонної лінії проти армій, які могли рухатися з півдня в центральні райони Росії. Невдовзі біля фортеці виросло містечко Батурина. Із набуттям у 1669 р. статусу гетьманської столиці воно отримало значні привілеї у розвитку промисловості та торгівлі.

На початку ХІХ ст. містечко було частиною Конотопського повіту Чернігівської губернії і розташовувалось за сім верст від Батуринського Крупицького монастиря, за 25 верст від Конотопа і за 120 від Чернігова. Річка Сейм протікала в східній частині Батурина між двома його передмістями Городищенським і Матіївкою, які з навколишніми хуторами входили до окремого приходу. Розкинувшись на три версти в довжину, містечко на початку ХІХ ст. мало досить привабливий вигляд: зліва в оточенні великого парку, закладеного за проектом архітектора А. Ринальді, потопав палац Розумовського, зведений у стилі класицизму, згідно з проектом архітектора Ч. Камерона в 1799-1803 рр., справа виднілися будинки міщан, селян і козаків, оточені садами, за якими стояли дві кам'яні церкви з дзвіницями. Містечко мало три церкви: дві кам'яні й одну дерев'яну. Батурина складалася з десяти частин: Побожівки, Горбанівки, Мохновки, Гончарівки, Трощину, Охматівки, Могилок, Машин, Теплівки, Кочубейщини [1].

У 1803 р. на кошти Розумовських у стилі класицизму збудували Воскресенську церкву, дзвіницю якої звели в 1828-1830 рр. (до цього часу дзвони висіли на стовпах). У 1853 р. завдяки клопотанню священника Беглевського дах церкви було покрито залізом. На території Воскресенської церкви розміщалися богадільня (шпиталь), у якій постійно перебувало від п'яти до шести чоловік. Визначними пам'ятками Іоанно-Богословської церкви були срібна чаша і старовинне постове Євангеліє, привезене в середині ХVІІ ст. з Миргорода. Над входом у церкву до 1856 р. висів портрет Федора Кочубея. У Батурині діяли три цвинтарі: один на території с. Матіївки і два – безпосередньо в містечку.

На кошти К.Г. Розумовського наприкінці ХVІІІ ст. тут відкрили лікарню на 15 ліжок. Протягом тривалого часу це була єдина сільська лікарняна установа в Україні. При ній постійно мешкав повітовий лікар, працювала аптека. Після переходу маєтку князя Розумовського до казенного відомства лікарню передали у відання Приказу громадського піклування. Відомим було містечко і завдяки

своїм лазням: окремим для християн і для євреїв. У Батурині працювали дві поштові установи: поштова контора і станція (їх віддавали під опіку приватним особам). Прокладений заштатний шлях з'єднував містечко з Катюшею, Коропом, Оболоньєм, Орлівкою і Семенівкою [2]. У Чернігівській губернії в першій половині XIX ст. працювали п'ять постійних поромних переправ через р. Сейм, одна з яких була в м. Батурині. Через останню пролягав великий поштовий шлях із Києва до Москви. У 1837 р. на р. Сейм звели 15 шлюзів із обхідними каналами. Три шлюзи були на Чернігівщині (в Камінці, м. Батурині й Нових Млинах), 12 – у Курській губернії. Всі вони були однокамерні. Довжина їх становила 16 сажнів, а ширина – 10 аршин [3]. У 1848 р. згідно з наказом міністра державних маєтностей у містечку при сільській розправі відкрили нижче сільське козацьке училище. У ньому навчалось 45 учнів, у тому числі вісім дівчат. Після постанови Міністерства державних маєтностей про запровадження при училищах посад наставниць козаки з більшим бажанням почали віддавати своїх дочок на навчання. Кількість учениць виросла до п'ятнадцяти [4].

На рубежі XVIII-XIX ст. переважна частина мешканців Батурина, як і раніше, складалася з козаків. У 1781 р. тут нараховувалося 228 козацьких дворів (269 хат) і 89 дворів підсусідків (128 хат). Крім того, у містечку було 210 дворів (257 хат) кріпаків графа Розумовського і сім дворів монастирських селян (9 хат) [5]. Згідно з даними конотопської управи, у 1801 р. у Батурині загалом проживав 1831 чоловік. Однак при підрахунку, напевно, було допущено помилку, адже рахували тільки кріпаків, бо, за переписом 1808 р., у містечку вже мешкали 1 531 козак і 1 944 кріпаки [6]. У 1846 р. налічувалось 3 000 чоловік, які жили в 475 будинках. На початку 1860 р. у Батурині було 559 дворів, які населяли 2 580 чоловік [7]. Основними причинами зменшення чисельності жителів містечка стали занепад економії Розумовських та міграція населення до інших регіонів країни. 30 вересня 1832 р. імператор затвердив положення, яке дозволяло переселення на Кавказ та вступ до лінійних козацьких військ і полків державним селянам та козакам Чернігівської губернії. У Батурині цим правом першими скористалися три козацькі родини (11 чоловіків і три жінки). Протягом першої половини XIX ст. чимало батуринських козаків переселилися до Таврійської губернії [8].

Батуринці займалися головним чином землеробством. На захід від містечка простяглися орні землі, на схід – хвойні ліси, сіножаті, болотяні місця. Ґрунти навколо населеного пункту були глиноземні, лише біля Матіївки із значною домішкою піску. Відповідно до даних палати державних маєтностей, на одного козака припадало по дві десятини орної землі, непридатної для землеробства – 1/10 і лісу 8/10 десятини; загалом одна особа володіла в середньому 2 9/10 десятинами землі. Батуринські поміщики були власниками значно більших земельних ділянок: на ревізьку душу в середньому припадало від шести до восьми десятин орної землі, половина якої відходила під поля економії, частина належала селянам; точного підрахунку зробити неможливо у зв'язку з відсутністю розмежування земель [9]. У Батурині використовували різні види найму робочої сили: найняття робітника на рік із платою вісім карбованців сріблом і забезпеченням продовольством під час виконання робіт; поденне наймання з оплатою харчами на суму від 15 до 20 коп. сріблом. Заможні козаки й поміщики, які володіли невеликими маєтками, використовували «становку» – наймання робітників, при якому бідні селяни та козаки від Пасхи до закінчення польових робіт працювали за продовольство, а в жовтні отримували право на третину зібраного ними ж самими хліба. У 1846 р. ціни на продовольство в Батурині були такими: за чверть житнього борошна – 2 крб. 60 коп. сріблом, круп – 3 крб. 45 коп., вівса – 1 крб. 45 коп., за пуд сіна – 11 коп. сріблом, соломи – 3 коп., яловичини – 1 крб. 15 коп. [10], за пуд шерсті – 4–5 крб. сріблом [11]. У випадку неврожаю мешканці забезпечувались хлібом, що зберігався в запасних магазинах, при розкладці по одній чверті озимого і півчверті ярового на ревізьку душу. Крім хліба, в цих магазинах був запас продовольства для козаків. Для видачі позик

нужденним козакам за наказом палати державних маєтностей при волосному управлінні й сільській спілці були створені допоміжні каси. Позики надавалися тільки власникам будинків під 6% річних лише один раз на суму, що не перевищувала 40 крб. Козак, який просив позику, повинен був мати поручителів. Міщани позбавлялися права користування капіталом магазинів. Вони перебували під піклуванням комітету народного продовольства, сплачуючи щорічно в його касу по 45 крб. 3/4 коп. сріблом з душі [12].

Між Батурином і Городищенським передмістям розташовувались пасовище і значна кількість невеликих озер, найбільше з яких називалась Помийниця (початок р. Київка), бо вода в ньому була завжди зеленого кольору і мала поганий запах. Батурину належало село Шовковиця, що розкинулося південно-західніше від містечка. У 1772 р. там було закладено шовковичний сад, що започаткувало розведення тутових шовкопрядів на Чернігівщині. У Батурині з 1846 р. ініціатором розвитку шовківництва став козак Семен Белоусов, який використовував для вигодовування тутових шовкопрядів листя дерев шовковиці зі свого та сусідських садів. Інколи в зв'язку із недостатністю корму через надмірно вологе літо він здійснював закупівлю листя в с. Шовковиця. До 7 грудня 1847 р. Белоусову вдалося вигодувати 25 тисяч тутових шовкопрядів і отримати п'ять фунтів шовку. Він прагнув до широкого впровадження шовківництва в господарствах козаків, більшість із яких через недостатню кількість землі перебувала в скрутному матеріальному становищі. У донесенні цивільному губернатору С. Белоусов писав: «Целью занятия моего утверждение пользы от шелководства, распространить эту отрасль между моими собратьями-казаками. Дело это весьма просто и не требует капитала, нужен лишь труд. Я развожу тутовые деревья от семян полученных от императорского общества сельского хозяйства Южной России и поныне имею однолетних и двухлетних сеянцев до 1 000. Это заведение мое удостоилось покровительства Императорского Санкт-Петербургского Вольного Экономического общества и я награжден двумя серебряными медалями, грамотою и Патентным свидетельством» [13]. Своїми досягненнями С. Белоусов завдячував Кирилу Кузьмичу Попенченку - членові Вільної економічної спілки в Санкт-Петербурзі та Імператорської сільськогосподарської спілки у Москві. Саме завдяки йому ім'я батуринського козака стало відомим по всій Росії. До нього почали присилати учнів. Так, наприклад, за наказом управляючого Полтавською палатою державного майна Арандаренна державний селянин Кисломед із Костянтиноградського шовкового підприємства опановував у Белоусова технологію перемотки коконів. Навесні 1848 р. на прохання полтавського управління до Костянтинограда вирушив син Семена Белоусова, щоб на місці навчити селян піклуватися про тутових шовкопрядів і розмотувати шовкові кокони. Досягнувши певного успіху, козак виявив бажання поділитися своїм досвідом із якомога більшою кількістю людей. Він писав: «Я употребляю все способы, все средства свои к увеличению заведения моего и буду доводить до сведения публики результаты моих опытов и наблюдений по шелководству, публиковать как в нынешнем году октябре в газете Посредник статьи под заглавием шелководство. В нынешнем году я раздал семян червей и тутовых деревьев первых до 5-ти тысяч» [14]. Для вивчення передового досвіду до Белоусова приїздили дворяни. Мокрський після успішного навчання отримав у подарунок 200 тутових шовкопрядів, а колезький реєстратор Андрій Дубовський налагодив з Белоусовим постійні ділові контакти, часто отримував від нього необхідну допомогу.

У Батурині набули розповсюдження такі промисли, як млинарство, чумацтво, винокуріння, медоваріння, пивоваріння. На батуринських водяних млинах нараховувалося 18 борошняних поставів, п'ять валюшних. У містечку було два вітряні млини. Тут постійно працювали вісім заводів: три з виробництва цегли, два з виробництва воскових свічок, дві салотопні, миловарня. Функціонувало п'ять кузень. До кінця першої чверті XIX ст. у містечку працював завод по виготовленню хахлів. Своє існування він припинив у зв'язку із високою вартістю

продукції і малою купівельною спроможністю мешканців навколишніх населених пунктів. Перший батуринський цегельний завод було збудовано в 1752 р. як мануфактурне підприємство. Його приміщення сягали 100 сажнів у довжину, він мав п'ять печей, кожна з яких обпаловала по 80 тис. штук цегли. На початку XIX ст. завод виготовляв 3 297 715 цеглин щорічно. Це було одне із перших підприємств Чернігівщини, де застосовувалась вільнонаймана праця. Тут постійно працювали 450 робітників [15].

Більшість підприємств містечка належала великій поміщицькій економії Розумовських, які, згідно з переписом 1836 р., лише в Батурині володіли 999 десятинами земельних угідь (188 десятин орної землі, 222 десятин сінокосів та 519 десятин лісу), крім того, вони були власниками 1 270 десятин селянської землі (751 десятина орної землі і 519 десятин сінокосів). Розумовським належали кінний та овечий заводи, в яких нараховувалось відповідно 94 і 5 507 голів худоби. 582 вулики поміщицької пасіки давали щорічно 85 пудів меду. Найбільшими підприємствами були суконна і свічна мануфактури. В економії працювали дві винокурні, олійня, водяний млин на р. Сейм (з 13 борошномельними каменями) тощо. Використовувалась праця 1 352 кріпаків [16].

За переписом 1846 р., бджільницький завод Розумовських у Батурині мав 179 роїв, які виставляли щовесни в садах у вуликах. За рік з'являлося 27 нових роїв. Для підвищення продуктивності пасіки 16 роїв вбивали, 53 відмірали природним шляхом. Створювалась можливість отримати 20 пудів 30 фунтів меду і 2 пуди 20 фунтів воску за рік [17]. Овечий завод у Батурині в цей час нараховував: маток – 2426, ягнят дворічних – 771, трирічних – 873, старих баранів – 150, баранів одноліток – 99, ягнят в яслах – 950, баранців – 136, баранів скопців – 792. Усього – 6 197 голів [18]. Наявність поголів'я кінного заводу виглядала так: племінних – три, жеребців одноліток – 25, меринів – три, кобил маток – 23, кобил одноліток – 28. Усього на кінному заводі маєтку тримали 82 коней [19].

Мануфактура з виробництва білих свічок Розумовського була єдиним у своєму роді підприємством на Чернігівщині. У 1845 р. вона мала 14 столів для розливу воску на полотні, 10 котлів для його розігріву, чотири печі. На мануфактурі працював пристрій для перегону вина на спирт. Для біління воску використовували: ванну із залізними обручами, валик із залізним веретеном, три паски із дроту для очищення воску від піни, два колеса для виливання свічок, два катальні столи. Білінням воску займався один майстер, чотири учні й вісім чорноробів. Усі вони були кріпаками Розумовського. Заробітну плату отримували провізією. Для виробництва свічок використовували віск із бджільницького заводу економії або ж купували його в м. Ромни. Завод переробляв щорічно 400 пудів воску. За 72 пуди 34 фунти білих свічок отримували 1 406 крб. 17 1/4 коп. сріблом. Продавали їх у Києві, Ромнах, у містах Чернігівської та Полтавської губерній [20]. Жовтий віск йшов на відбілювання паперу.

У Батурині працював паровий винокурний завод Розумовських (Шовковичний), на якому за п'ять місяців 1823 р. виготовили 3 360 відер вина [21]. Продукцію продавали в шинках економії, які функціонували в м. Батурині, у селах Великому Самборі, Малому Самборі, Корибутівці, Осмачеві, Городищах. Ще один винокурний завод Розумовські мали в с. Великий Самбор. Винокуріння тут було віддане на відкуп конотопському купцеві Венгеру. Готову продукцію поставляли на продаж до м. Конотопа [22].

Найбільший прибуток економії Розумовських приносила суконна мануфактура (заснована в 1756 р. К. Розумовським) [23]. На ній виробляли сукно, яке продавали за ціною від одного до трьох карбованців за аршин. У 1797 р. на підприємстві працювало 180 селян економії, у тому числі 60 жінок [24]. У 1803 р. воно перейшло у власність до А.К. Розумовського, який став ініціатором розширення та удосконалення виробничого процесу. Мануфактура мала 76 великих і два малих верстати, що були встановлені в чотирьох мурованих і дерев'яних будинках. Для постачання підприємства прядивом у с. Великому

Самборі звели два дерев'яні флігелі, де працювало понад сто прядильниць. Головна сукновальня розташовувалась на річці у вигляді машинного водяного млина на три колеса. Робота велася влітку та восени. В інші пори року працювали тільки три невеликі сукновальні на ставках. Було налагоджено виробництво килимів. Для керівництва виготовленням продукції запросили двох іноземних майстрів – спеціалістів по сукну і розфарбовуванню. Одна з умов прийняття іноземців на підприємство зводилась до того, що вони мали віддавати свої паспорти до головного батуринського правління і без згоди власника маєтку не могли залишити місце служби. Поміщики, спекулюючи цим, тривалий час не давали спеціалістам можливості залишити роботу [25].

30 липня 1804 р. за наказом російського імператора на обмундирування особового складу балтійського та чорноморського флотів частина суконних фабрик була зобов'язана поставляти сукно. У Чернігівській губернії здійснювати поставки флотам мала суконна мануфактура Розумовського в м. Батурині, інші мануфактури могли робити це за власним бажанням. Потреби флотів постійно зростали. 1805 р. на забезпечення моряків Балтійського флоту виробили: 55 770 аршин 3 вершки темно-зеленого, 17 337 3/4 аршина білого і 189 3/4 аршина сірого сукна; для потреб Чорноморського флоту виготовили: 1 372 1/2 аршина темно-зеленого, 2 558 аршин 11 вершків білого, 63 1/4 сірого і 453 аршини темно-зеленого сукна. Контроль за тим, аби вся продукція Батуринської суконної мануфактури надходила на місце призначення, здійснювали чиновники Конотопського земського суду [26]. Державне замовлення дало поштовх для розвитку і розширення виробництва. У 1809 р. підприємство виробило 27 тис. аршин сукна [27].

10 січня 1809 р. між економією Розумовського та іноземцем А. Давидовим було підписано контракт, за яким останній ставав її управляючим. Зробили три копії документа: одна з них зберігалась у маєтку Розумовських, друга – у А. Давидова і третя – в канцелярії чернігівського цивільного губернатора. Зміст контракту був стандартний для кандидата на посаду управляючого, змінювались у ньому лише імена прикажчиків: «Я насем подписавшийся иностранец Ангальский дворянин Андрей Давидов сын вагнер, дал сей контракт его сиятельства высокопревосходительнаго господина, действительнаго, тайнаго советника, сенатора и разных орденов кавалера графа Андрея Кирилловича Разумовскаго в главное экономическое батуринское правление, в том, что по собственному моему желанію и по прозьбе моей принят я в службу экономическую, в часть ропской волости в ведомство карповское прикащиком! А посему вступая в сію должность имею принять всю экономическую наличность как то: деньги, хлеб, скот, разные припасы, весовые и щетные звания налицо состоящая января к первому числу по месячным ведомостям, а строения экономическія, земли леса, винокуренных заводы и фабрики котельную и стекляную; и всякія угодія по описям; и оные описи и приємныя ведомости за подписом предместника моего в отчете, а много в приєм представить в главное экономическое батуринское правление. – Крестьян принять по ревизии 795. Года и после оной по добавочным сказкам причисленных въ местечке Новый ропск, в селах: Старом ропске, Карповичах, Хотеевки, Тимоновичах, Бравничах, Блешне, Орлиновке, Барановке и Хандобовки, и затем служение мое продолжать по нижеписаному. – 1-е. Как хлебопашество есть самонужнейшая вещь в свете для пропитания роду человеческого то запервое правило поставляю производить и о приумноженіи оногo прилагать рачительное хозяйское старание, следуя заведенному порядку, и каков по предписаниям главноуправляющаго учреждаем быть может, и мой долг по личному обозренію хозяйства открывать к тому способы и докладывать главноуправляющему на Апробацію для произведенія в действо, в пользу экономіи и к приращенію доходов его сиятельства. – 2-е. Хлеб и сено и всякія запасы от порчи и гнилости избегать и сохранять, а в противном случае всякую порчъ и утрату, должен я пополнить натурою или собственными деньгами заплатить, не представля никаких извиненій.

– И как воля главноуправляющего во всякое время прислать нарочного для освидетельствования наличностей экономических, с коих естими чего по ведомству моему не явиться; то так же обвязываюсь тот час по полнить натурою или заплатить деньгами, без всякого отрицания и отговорки не представляя ни какого оправдания. 3-е. Строения экономического не запуская в обветшалость поддерживать починкою, а естими потребно будет новое устроить, о том докладывать заблаговременно, а без воли главноуправляющего новых коштовных строений не начинать.

От огня наблюдать всемерную предосторожность, о чем строго подтверждать войтам и крестьянам под опасением за неосторожность взыскания штрафа. 4-е. По снятии с поля хлеба посеянного, сколько с копы можно получить зерна, для учинения всякому хлебу пробы верной, за высить от воли главноуправляющего кому заблагорасудить препоручить такую доверенность; а я по должности моей при перемолоте всего онаго хлеба, как честной и усердной по печитель и интересам его сиятельства должен и тот хлеб которой сверх пробы явится за вымолотом записывать в приход особою статьею. Мелу употреблять экономическую одинакую каковая и по другим частям экономии его сиятельства употребляется; и хлеб мерять не в верх но под гребло, других не позволительных мер не держать, а иметь казенную меру как четверичковую так и ведерную. 5-е. Скотоводство рогатого скота, овец, свиней и птиц умножать смотря по избыткам на содержание всего того по требным без излишества. 6-е. Касательно пчельных заводов как оные по здешним летным пушам ведутся более в бортях то для размножения сей животной полезности, долженствую в пушах его сиятельства, таковые борти умножать, и сверх того заводить в приличных местах особые пасеки которые состояются из подвижных колод называемых ульев. 7-е. Крестьян в повинность господскую долженскую наряжать по очередно без отягощения одного перед другим и иметь за ними наблюдение чтобы посторонних людей бродяг и беглых не принимали и не передерживали под опасением строгаго по законам взыскания; и самых крестьян к переходу с места на место и паче к побегам не допускать и земель экономических и крестьянских в постороннее завладение не попускать, естли же сіе моглобы воспоследовать о том должен я в тоже самое время давать знать окредитованному от главноуправляющего поверенному дабы не упустить судебного порядка и сроков процессных для произведения в действо; а при том доносить главноуправляющему в точных обстоятельствах случившегося происшествия. Крестьян от обид чьих либо защищать, и в таковых случаях о последствиях причины репортовать Главному Правлению. – 8-е. Подати Государственные, и всякие казенные сборы и выстатчения, крестьяне должны располагать сами между собой; а мне наблюдать чтобы бедные пред богатыми не были излишне обложены; и подушные сборы яко на моем попечении, долженствую через определенных сборщиков со крестьян взыскивать в надлежащее время и в казначейство уплачивать без задержки. А могущие быть от таковых сборов остатки, кои потребны на не предвидимые выстатчения хранить, и в надобности у потребляя в расход, записывать в данную сборщикам тетрадь. – Хлеб указанный четверичновый содержащийся в мирских магазинах, поелику как же на моем попечении долженствую сохранять, и не запуская из году в год нималейшей недоимки, взыскивать со крестьян полностью и репортовать Главному правлению с доставлением об оном по форме ведомости. 9-е. О приходе и расходе денег, хлеба, весовых запасов и щетных званий ведомости ежемесячно иметь сочинять из дневальных записок и в надлежащее время представлять в Главное правление, взнося притом и поступившие в доход экономической деньги и отдавать за расписками которые в окончании года с прочими документами представлять в Главное правление для годового отчета в писанного в зашнурные книги за подписом главноуправляющего данные мне из Главного правления. 10-е. За такую мою службу получать мне денежного жалования в год 300 рублей, да провизии именно: ржи двадцать, пшеницы шесть, гречи десять, пшена четыре, круп гречных четыре, солоду ичного десять, овса пять десять

четвертей, вина пеннаго тридцать, олеи шесть ведер, масла коровьего шесть пудов, кабанов кормленных шесть, да быка кормленного одного, начиная с первого числа сего января месяца провизию в период, а деньги в окончании каждой трети с записом в расход; сверх того для молока и масла содержать собственных моих коров три, а для развозу по экономии лошадей так же собственных шесть на экономическом сенном корме, иметь мне одного конюха и для услуг сторожа и тыжневку, и будучи сем положением дополнен не должен более уже ничего из экономических запасов и скота брать; равным образом и крестьян на собственные мои надобности и прихоти не употреблять, взятков с них не брать; и мне от места служения моего, куда либо в отдаленную поездку без позволения главноуправляющего не отлучаться. 11-е. Буду же я в сей должности служения моего продолжать по чему либо не пожелаю, то об увольнении за месяц в период должен подать в Главное правление прошение и ожидать приемщика для принятия с рук моих всех наличностей и всего ведомства. А посему и не должен я от места служения моего никуда отлучаться; и с пожитков моих собственных как то: сундуков и рухомостей не куда не вывозить, коров и лошадей моих собственных никуда не перегонять, докдеже издам из рук моих всю наличность полностью и все ведомства карповское, и за всю бытность мою прикащиком отчет по день увольнения моего по книгам и месячным ведомостям при том: естли чего из наличностей неаявиться и что сверх того и поначету окажется по взысканию с меня обязываюсь пополнить, натурою или деньгами как и повторому пункту я уже обязался без всякого суда и оспарывания. – На конец естли и экономия его сиятельства не пожелает меня иметь, то во всякое время от должности моей отказать имеет волю дав мне знать в период один месяц и затем я должен отдать отчет как и выше сего обовязался; в чем при упрощенных лично мною свидетелях и сей мой контракт утверждаю моим подписом, с коего получить мне копию за подписом главноуправляющего, а сей иметь храниться в главном экономическом батуринском правлении. – На подлинном подпись

Къ Сему контракту Ангалтский Дворянин Андрей давидов Сын вагнеръ подписался при печати (место печати)

во свидетельство Сего контракта в Экономии Его Сиятельства Графа Андрея Кирилловича разумовскаго батуринскому данного, по личному прошению дателя онаго Ангалтскаго дворянина андрея давидова сына вагнера, подпись при печатях.

Помещик коллежский асессор Максим Мокрскій (место печати).

Полковий хорунжий Юрий Дубовскій (место печати)» [28].

5 липня 1812 р. головнокомандуючий російською армією видав наказ, який зобов'язував усіх неблагонадійних іноземців, які мешкали на Чернігівщині, переселити до Харкова. Рішенням чернігівського цивільного губернатора до цієї категорії потрапили 35 чоловік, у тому числі А. Давидов і Х. Бертольд, які працювали в Батуринській економії. Лише 25 вересня 1814 р. завдяки клопотанню управителя маєтку Розумовських губернського секретаря Михайла Чернишева головнокомандувач видав наказ, за яким спеціалістам було дозволено повернутися до Батурина [29].

У 1819 р. на суконній мануфактурі було встановлено придбану за кордоном ворсостригальну машину, а в наступному році – кілька прядильних, ворсувальних, ватних та інших машин, які приводилися в рух кінями. Через кілька років тут встановили 75 таких машин. Застосування літаючих човників забезпечило підвищення продуктивності праці удвічі. З 1820 р. тут почали виготовляти сукно для потреб сухопутної армії [30].

Ситуація різко змінилася на початку 1830-х рр.: марнотратство А.К. Розумовського, малопродуктивна праця кріпаків, конкуренція з боку інших виробників призвели до великих боргів і занепаду промислового виробництва у Батурині. У 1836 р. чернігівський цивільний губернатор видав наказ про переведення економії Розумовських у відання опікунського управління. 13 грудня 1837 р. Батуринську суконну мануфактуру було передано в Борзенську дворянську опіку для сплати за позику в розмірі 35 207 крб. 52 1/2 коп. асигнаціями, отриману

Розумовським у Санкт-Петербурзькій казенній палаті. Згодом борг через шестивідсоткову кредитну ставку зріс до 120 000 крб. сріблом. З 4 жовтня 1837 р. до 1839 р. до Казначейства було вислано 5 400 крб. асигнаціями і 28 052 крб. 50 коп. сріблом, що загалом становило 29 525 крб. 35 5/7 коп., у 1840 р. – 23 166 крб. 61 3/7 коп., у 1841 р. – 14 236 крб. 78 1/4 коп., у 1842 р. – 12 571 крб. 88 коп., у 1843 р. – 7 695 крб. 85 коп., у 1844 р. – 9 573 крб. 58 6/7 коп., у 1845 р. – 8 770 крб. 65 коп., у 1846 р. – 1750 крб. сріблом.

Суконна мануфактура Розумовського використовувала для виготовлення сукна «черкаську шерсть», яку купували в поміщиків Полтавської губернії, на ярмарках у Ромнах, Кролевці, Ніжині, Москві. У 1845 р. з придбаної вовни було випущено: сукна покращеного темно-зеленого кольору – 9 090 аршин, за кожен аршин якого отримали 90 коп., загалом сукна цього виду продали на суму 8 181 крб.; чорного покращеного сукна – 420 аршин, яке продали по 85 коп. за аршин і отримали 357 крб.; звичайного темно-зеленого сукна – 810 аршин і, продавши його по 77 коп. за аршин, виручили 623 крб. 70 коп.; сірого сукна – 12 332 аршини, продали по 68 коп. за аршин і отримали 8 382 крб. 40 коп. Для виготовлення продукції на підприємстві в 1845 р. застосовували: 14 машин для тріпання, 38 прядильних машин, одну машину для «маслення» шерсті, дві «верстальні» і дві мотальні машини. Головного майстра суконної справи не було, а 400 майстрових і 200 чорноробів працювали під наглядом доглядача. Армію робітників складала кріпаки князя Розумовського. За готову продукцію працівники отримували заробітну плату грошима [31]. Виготовлене на фабриці просте сукно у 1846 р. за підрядами, поставляли в комісаріатську комісію, що містилася у Києві. Цього року продали солдатського сукна на суму 25 000 крб. сріблом [32].

Загалом з 7 вересня 1837 р. по 1 вересня 1843 р. із прибутків маєтку Розумовського до Державного казначейства для погашення боргу мало надійти 115 653 крб. 94 4/7 коп. сріблом, але цю суму не отримали за призначенням. Опікуни Соколовський і Демчинський використали її для потреб економії: за щорічне право винокуріння й вільний продаж вина по 10 крб., згідно з кількістю кріпаків, на заробітну плату сиротам, які працювали на суконній мануфактурі (631 крб. 37 коп.), за утримання млина на р. Сейм (142 крб. 85 3/7 коп.), крім того, на оплату праці майстрам у 1844 р. було витрачено 290 крб. 96 2/7 коп. [33]. Прибутки економії пішли на сплату за використане в процесі виробництва вугілля – 105 рб. 27 2/7 коп., московському купцю Петру Сушкову за вислані для суконної мануфактури матеріали за ціною 415 крб. 91 2/7 коп. Не вистачило коштів для сплати позики й тому, що частина з них пішла на придбання вовни й фарбувальних матеріалів для виготовлення сукна протягом року [34]; 450 крб. було відправлено до конотопської дворянської опіки. Безпосередньо на рахунок Головного казначейства у Санкт-Петербурзі надійшло лише 106 062 крб. 83 1/4 коп. [35].

У зв'язку з тим, що Соколовський і Демчинський, опікуючись маєтком, не змогли погасити борг, їх змінили Скоропадський і Довгий. Вони прийняли в управління продуктів і різних товарів на суму 112 656 крб. 89 3/4 коп., грошей готівкою – 4 808 крб. 26 коп. Загалом маєток було оцінено в 117 465 крб. 15 3/4 коп. сріблом. Однак нові опікуни зарекомендували себе не краще своїх попередників, і маєток передали в опіку Олексію Чесноку та Федору Янову. Вартість продуктів і різних товарів уже становила 24 933 крб. 58 1/4 коп. Готівки у маєтку зберігалося на суму 3 775 крб. 3 1/4 коп. Борг економії зріс на 5 832 крб. 5 2/7 коп. сріблом [36]. Як бачимо, кожне нове опікунство призводило тільки до погіршення фінансового становища маєтку. Опікуни, користуючись безконтрольністю, займалися власним збагаченням, а не поліпшенням стану маєтку Розумовського.

Ситуацію взяв під свій контроль чернігівський цивільний губернатор Павло Іванович Гессен. За його наказом 8 серпня 1847 р. до Батурина прибув чиновник з особливих доручень Васильєв, який розпочав слідство про зловживання в батуринському маєтку Розумовських. Свідками виступали селяни, які працювали в економії. Уповноваженим від кріпаків князя Розумовського виступав Омелян

Радохлеб-Козловський. Затримка слідства спонукала його звернутися з листом до губернатора: «Черниговському гражданскому губернатору Павлу Ивановичу Гессе. Отыскивающего свободы и уполномоченного от крестьян Батуринской умершего князя Разумовского волости Емельяна Григорьева сына Радохлеб-Козловского. С 8 августа 1847 года чиновник особых поручений Г. Васильев начал производство следствия о злоупотреблениях по Батуринской умершего князя Разумовского волости обеспечивающей Государственному Казначейству долг. По прошению моему ваше превосходительство изволили утвердить распоряжение Губернского Правления о назначении депутата со стороны казны для присутствия и вспомошествования при произведении следствия и хотя назначен для этой цели губернский казенных дел стряпчий, но до сего числа в Батурин не прибыл. По этому чиновник особых поручений томясь расследованием злоупотреблений и рассмотрением многочисленных отчетов и дел по экономии, служащих открытию истины злоупотреблений мною доказываемых, не может с успешностью окончить сам следствие.

Между тем в столь долгое время производства следствия, я не могу заняться трудами по хозяйству приносящему мне и семейству пропитание, и для того не могу отлучиться из Батурина в село Малый Самбор, где мое хозяйство находится. Кроме того мне предстоит необходимость отправиться в С. Петербург для ходатайства в Правительстве о скорейшем окончании дела по иску моему и верителей моих о даче нам свободы по происхождению от казаков и о зачислении всей Батуринской волости в Казачье ведомство, но я обязан подпискою до окончания следствия ни куда не отлучаться, между тем как опекуны и теперь редко находятся в экономии.

По этим обстоятельствам осмелюсь утруждать ваше превосходительство просьбой сделать распоряжение о скорейшем прибытии в Батурин для помощи чиновнику особых поручений Васильеву казенных дел стряпчего или другого благонадежного чиновника.

К сему прошению отыскивающий свободы и уполномоченный от крестьян Батуринской умершего князя Разумовского волости Емельян Григорьев сын Радохлеб-Козловский руку приложил. Октябрь 1847 г.» [37].

Селяни вважали, що замість піклування про маєток, опікуни, маючи доступ до готівкових коштів економії, грали на нестабільному курсі срібного карбованця – асигнацій, користувалися непорозуміннями, викликаними тим, що частина коштів для погашення боргу йшла безпосередньо до Державного казначейства, а інша частина – до Борзенської дворянської опіки. Слідство тривало майже два роки. Нікого не було визнано винним. А в березні 1849 р. наказом Чернігівської цивільної палати Батуриний маєток князя Розумовського було зобов'язано прийняти в своє відання Конопотській дворянській опіці. Призначати опікунів мав маршал дворян Конопотського повіту Кошинський. Беручи до уваги те, що маєток мав великі володіння, і, враховуючи попередні помилки та випадки зловживань опікунів з Борзенського повіту, цивільному губернатору на затвердження було направлено список пропозицій: «1-е. Я счель бы необходимымъ въ именеі Разумовского, по обширности его назначить вместо двух трех опекунов; 2-е. руководствуясь прежними случаями я не решаюсь назначить определенно опекунов в именеі Разумовского, имею честь представить шесть кандидатов из дворян и помещиков Конопотского уезда по всему достойных занять должность опекунов а именно: коллежского ассессора Матвея Ильича Лазаревского, капитана Федора Федоровича Костенецкого, майора Василия Яковлевича Заику, коллежского советника Павла Степановича Федоровича и коллежского советника Михайла Петровича Левченкова и имею честь покорнейше просить утвердить из этих кандидатов трех опекунов. Предводитель дворян Кошинский» [38].

Передача економії з однієї опіки в іншу не покращила ситуації. Виробництво продовжувало ґрунтуватися на експлуатації малопродуктивної праці кріпаків. Якщо в 1809 р. на суконній мануфактурі було зайнято 182 чоловіки, які

виготовляли більше 27 тис. аршин сукна, то в 1848 р. там працювало вже 520 чоловік, а виготовлено тільки 22 тис. аршин. У 1855 р. підприємство було переведено у підпорядкування Міністерства державних маєтностей [39]. Поміщицькі селяни (за даними ревізії 1850 р. – 1430 душ) були переведені в категорію державних селян. Більшість мануфактур поміщицької економії припинили своє існування. У 1855 р. була закрита й батуринаська суконна мануфактура.

Подібна доля спіткала й менші поміщицькі маєтки Батурина, наприклад, маєток колезького регістратора Дубовського. 18 квітня 1850 р. в Чернігівському губернському правлінні розглядалася справа, пов'язана з переведенням батуринських володінь Дубовських на опікунське управління. Після смерті чоловіка Уляна Дубовська взяла позику під заставу свого маєтку в розмірі 1 350 крб. під шість відсотків річних, яку мала погасити за 26 років. Однак пройшло дев'ять років, а поміщиця не сплатила жодної копійки, лише відсотківросло на суму 72 крб. 97 коп. Було вирішено взяти володіння в опіку, прибутки висилати до Чернігівського приказу громадського нагляду для погашення боргу, власниця на цей час мала залишити маєток і не з'являтися там без дозволу губернського правління. В опікунське управління перейшли селяни Конотопського повіту: в м. Батурині – 13, у селі Митченки – троє, Красному – двоє, на хуторі Косовичевському – двоє, Парасюцькому – семеро чоловік. Усього – 27 душ селян. Крім цього, у м. Батурині поміщиця мала 3 1/2 десятини орної землі, 11 1/2 дес. сіножатей; у с. Митченках під садибою перебувала одна десятина, орної землі була також одна десятина, сіножатей 4 3/4 дес.; на хуторі Косовичевському – шість десятин сіножатей, 15 1/4 дес. лісу; на хуторі Парасюцькому – 37 1/2 дес. орної землі, 3 1/2 дес. сіножатей, селянської землі з городами 19 1/4 дес., одне озеро з 18 дес. сіножатей, 1 1/2 дес. лісу. Загалом у черезпосмужному володінні У. Дубовської перебувало 122 3/4 десятини угідь. Крім того, в м. Батурині вона володіла частиною борошномельного кола на р. Сейм і шинковим будинком в с. Митченки [40]. «Уміле» опікування маєтком призвело до того, що поміщиця втратила його.

У першій половині XIX ст. не кращі часи переживала в Батурині торгівля. Якщо в 1781 р. тут нараховувалась 61 лавка [41], у тому числі 42 шинки, то на початку нового століття в містечку постійно працювало тільки шість торговельних лавок: в одній торгували красними товарами, у двох – бакалійними, ще в трьох – дрібними товарами. У вісьмох місцях продавали спиртні напої. Козаки згідно зі своїм привілеєм торгували вином та горілкою в своїх будинках і шинку. При оптовій торгівлі вони мали по 60 – 70 коп. сріблом за відро проданого напою. Роздрібна продаж була ще вигіднішою: за кожне продане відро горілки чи вина отримували по 1 крб. 50 коп. прибутку [42]. Торги у містечку, як і раніше, відбувалися двічі на тиждень: у понеділок і п'ятницю. За рік проходило чотири ярмарки. Перший розпочинався 26 жовтня, другий – 9 травня, третій – 1 серпня, четвертий – у суботу на п'ятому тижні Великого посту. Ярмарки тривали не більше трьох днів. На них приїздили купці та міщани з Ніжина, Борзни, Конотопа, Новгород-Сіверського та інших міст Чернігівської губернії.

Руйнування поміщицьких господарств, особливо ліквідація економії Розумовських, призвели до занепаду містечка. Стара гетьманська столиця з одного із найбільших промислових центрів Чернігівщини перетворилася на бідне, відстале селище, яке протягом тривалого часу майже не впливало на торгівлю і товарообіг у регіоні.

Джерела та література:

1. Исаенко М. Батурин – местечко Черниговской губернии, география, история, этнография, статистика // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 22. – Часть неофициальная. – С.165-166.
2. Там само. – С.54.

3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Изданное по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб: В типографии Департамента Генерального Штаба. По рекомендациям и материалам, собранным на месте, составил Генерального Штаба подполковник Мицевич. – 1852. – С.28. (Далі: Военно-статистическое обозрение ...).
4. Исаенко М. Указ. соч. – С.167.
5. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 266.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.524. – Арк. 179, 180. (Далі: ДАЧО).
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб, 1865. – С.402, 670.
8. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3372. – Арк.18.
9. Военно-статистическое обозрение ... – С.75.
10. Там само. – С.78.
11. Там само. – С.86.
12. Там само. – С.80.
13. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869. – Арк.51.
14. Там само. – Арк.52.
15. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К: Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. – С.49-50.
16. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.2514. – Арк.160, 161.
17. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10311. – Арк.226.
18. Там само. – Арк.223.
19. Там само. – Арк.229.
20. Там само. – Арк.211.
21. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.2514. – Арк.161.
22. Там само. – Арк.220.
23. Гуттман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №18. – Часть неофициальная. – С.188.
24. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С.146.
25. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.166, 198.
26. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.13. – Спр.47. – Арк.1934-1935.
27. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.49.
28. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.37-38.
29. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.198.
30. Ситий І. Розумовські й мануфактурно-фабричне виробництво у Батурині: сфрагістичний аспект // Батуринські читання 2007. Збірник наукових праць. – Ніжин: Видавництво «Аспект-поліграф», 2007. – С.264-265.
31. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10311. – Арк.209.
32. Гуттман А. Указ. соч. – С.190.
33. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.7894. – Арк.27.
34. Там само. – Арк.27 (зв.).
35. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 7894. – Арк.3, 5, 14.
36. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.7894. – Арк.27 (зв.).
37. Там само. – Арк.39.
38. Там само. – Арк.35.
39. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 350.
40. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.3а. – Спр.3725. – Арк.1-3.
41. Лазаревский А.М. Указ. соч. – С. 266.
42. Там само. – С.104.

